

ÜZLETASSZONYOK ÉS ÜZLETEMBEREK: NŐI ÉS FÉRFI VÁLLALKOZÓK AZ 1990-ES ÉVEK ELEJÉN*

A vállalkozások száma Európa minden részén növekszik, a jelentős számbeli gyarapodás megítélése a gazdasági elemzők szerint sem egyértelmű (Gábor 1994). A növekedés nem elhanyagolható – bár régióinkban mindeddig figyelmen kívül hagyott része – a nők vállalkozókedvének tulajdonítható. A piacgazdaságokban az elmúlt évtizedekben nagy figyelmet fordítottak a női munkavállalók és vállalkozók megjelenésének vizsgálatára, erre Magyarországon mind ez ideig nem került sor. A feminista közgazdaságtan rámutatott arra, hogy az Amerikai Egyesült Államokban az elmúlt 50 év gazdaságtörténetében a nők munkába állása volt az egyik legfontosabb változás (Ferber 1995). Mivel Európa különböző részein eltérő társadalmi tradíciók és fejlődési utak határozzák meg és határolják be a nők helyét a gazdasági munkamegosztásban, érdemes összevetni, milyen főbb pontokban hasonlít, illetve különbözik a magyar női vállalkozók csoportja egyrészt a nyugat-európai női, másrészt a magyar férfi vállalkozóktól, illetve vállalkozásaiktól.

Amennyiben ténylegesen feltárhatók nagyobb eltérések a női és a férfi vállalkozók társadalmi jellemzői és gazdasági tevékenységei között, az érvül szolgálhat részletesebb elemzés szükségessége mellett. A jövőbeni elemzéseknek árnyaltabb képet kell nyújtaniuk a nemek eltérő társadalmi és gazdasági szerepeiről.

Nemzetközi tendenciák

Az 1960-as évektől kezdődően Nyugat-Európában és Észak-Amerikában a női keresőtevékenység látványos bővülése új tendenciákat hozott magával, a női munkavállalók öntudatos, egyre jobban képzett és munkájuk iránt elkötelezett csoportjai léptek be a munkaerőpiacra. Egy részük természetesen továbbra is csak részmunkaidőben, illetve család- és életciklusának egyes szakaszaiban dolgozott, ám az adatok arra utalnak, hogy a fiatalabb generációk tagjai egyre rövidebb időre szakítják félbe keresőtevékenységüket, lerövidült az a „break”, amit a nők a gyermekszülés miatt iktatnak be pályafutásukba. A nők munkavállalási kedve a '80-as években sem csökkent, sőt egyre többen jutottak be a gazdasági szervezetek vezető testületeibe is, bár arányuk a pozitív tendenciák ellenére is jelképesnek mondható (lásd 1. táblázat).

A vállalkozások száma Európa-szerte nagy ütemben növekedett, és ezen belül ma már a vállalkozók 14–37 százalékát nők alkotják. Különösen magas volt a növe-

* A dolgozat elkészítését a Pew Alapítvány támogatta.

kedési ütem Nagy-Britanniában, ahol 1981 és 1987 között a női vállalkozók száma 70 százalékkal nőtt. A változás jelentős volt a férfiak esetében is, de ez a 30 százalékos növekedés a női vállalkozóknál tapasztaltakhoz képest elenyészőnek tűnik (Alimo-Metcalfe–Wedderburn-Tate 1993). Jelenleg (miként az 1. táblázat mutatja) a nők Nagy-Britanniában a vállalkozók egynegyedét alkotják.

1. táblázat

Nők a munkavállalók, a menedzserek és a vállalkozók között az Európai Közösség országaiban (százalék)

	keresők	menedzser	középszintű vezető	felsőszintű vezető	vállalkozó/önálló
Nagy-Britannia	43,1	26,0	–	2,0	25,0
Írország	32,8	17,4	–	–	31,5
Dánia	45,4	11,0	10,0	5,0	–
Hollandia	37,1	13,0	18,0	–	24,0
Németország	39,0	6,0	–	–	17,0
Franciaország	42,3	25,0	44,0	4,6	16,0
Belgium	36,8	–	12,5	5,0	–
Görögország	35,0	14,0	–	8,0	14,0
Olaszország	34,1	–	–	3,0	25,0
Portugália	41,7	–	–	–	–
Spanyolország	31,3	10,0	5,0	5,0	37,0

Forrás: Davidson–Cooper 1993: 9, 13.

A nők munkaerőpiaci helyzete számos tekintetben különbözik a férfiakétól, és erőteljes a foglalkozások nemek szerinti szegregációja. Az elkülönülés mértékét és a nők hátrányos helyzetét igyekeznek különböző módokon csökkenteni, makro- és mikro-szinten egyaránt. Az előbbihez sorolhatók például a törvényi és jogszabályi változások, amilyen a gyermekgondozási szabadság biztosítása. Az egyéni törekvések, megoldások körében fontos szerepet játszik a gazdasági önállóság megszerzése.

Nyugat-Európában a női vállalkozások szaporodása kétségtelenül szoros kapcsolatban állt a női keresők számának növekedésével. Úgy tűnik, hogy az önállóvá válás nemcsak azoknak a gazdaságilag aktív nőknek reális lehetőség, akik korábban esetleg alkalmazottak voltak, vagy diszkriminációt tapasztaltak, hanem azoknak is, akik ezt megelőzően „csak” háztartásbeliek, háziasszonyok voltak, tehát nem vettek részt a munkaerőpiacon (Jungbauer-Gans–Preisendorfer 1992).

A vállalkozás sok esetben lehetőséget nyújt a munkavállalóknak a munkanélküliség elkerülésére. Itt elsősorban nem a munkanélkülivé vált egyének kényszervállalkozásairól van szó, hanem általános lehetőségről, amellyel az egyén mintegy megelőzheti a munkanélküliséget (Kovalainen 1993). (A munkanélküliség a piacgazdaságok csaknem mindegyikében az átlagnál sokkal inkább sújtja a női,

mint a férfi munkavállalókat. Ezzel szemben a magyarországi makrostatisztikai adatokból nyomon követhető, hogy a nők körében mindvégig alacsonyabb szintű volt a munkanélküliségi ráta, mint a férfiak esetében.)

Azt már korábbi kutatásokból tudjuk, hogy a vállalkozók foglalkozási, iskolázottsági háttere jól lehatárolható, hiszen túlnyomó többségük közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezik, míg a legalacsonyabb iskolai végzettségűek csaknem teljesen esélytelenek a vállalkozóvá válásra. A szakirodalom tanúsága szerint a vállalkozás lehetőséget ad a munkakarrier kiterjesztésére, a láthatatlan „üvegplafon” elkerülésére. Az 1. táblázat adatai szemléltetik, hogy könnyebb a nőknek vállalkozóként dolgozni, mint nagy és erősen hierarchizált szervezeteken belül megtalálni az előrelépés és önmegvalósítás lehetőségét (lásd a „Corporate women versus business women” vitát). Ez a megközelítés a szakmai mobilitás csatornájaként tünteti fel a vállalkozások alapítását (Davidson–Cooper 1993).

A nők által működtetett vállalkozások jellegzetességeit nem érthetjük meg – akár csak a női keresőtevékenység egészét –, ha nem vesszük figyelembe a nőknek a reprodukcióban és egyben a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyét. A nők esetében a keresőtevékenységet mindig az otthoni, háztartási teendőkkel összefüggésben kell vizsgálni. Éppen ezért különösen fontos az a megközelítés, amely szerint a vállalkozás nagyobb rugalmasságot biztosít tulajdonosa, működtetője számára. A flexibilitás lehetővé teszi a nőknek a produktív és a reprodukzív teendők sikeresebb összehangolását. Munkájuk során figyelembe tudják venni a családi prioritásokat is, így például kisebb kiesést jelent a gyermekszülés. Ez azért is fontos szempont, mert tudjuk, hogy a női munkavállalók életében csaknem mindig feloldhatatlan konfliktus keletkezik a különböző feladatterületek között (Woodward 1993).

A vállalkozások gazdasági ágak szerinti megoszlása is követi a munkaerőpiac nemek szerinti szegregálódását. A nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy a nők által létrehozott vállalkozások túlnyomó többsége három területre terjed ki: a kereskedelemre, a vendéglátóiparra és a (személyi) szolgáltatásra. Ugyanezek a szférák töltik be a legfontosabb szerepet a női foglalkoztatásban, a női munkavállalás hagyományos területeiként. A női vállalkozások tehát elsősorban ott koncentrálnak, ahol amúgy is magas a női alkalmazottak aránya. Emellett és ezzel összefüggésben általában nem az új, felfutóban lévő, innovatív területekre irányulnak (pl. pénzügyi, tanácsadói szolgáltatások), hanem általában a kevesebb szaktudást és nagyobb munkabefektetést igénylő szektorokra (Kovalainen 1993).

A vállalkozások legnagyobb része önfoglalkoztatás, azonban a méretek tekintetében jelentősek az eltérések a férfi és női vállalkozások között. A női vállalkozások kevesebb alkalmazottal dolgoznak, kisebb forgalmat, kevesebb bevételt mutatnak fel, mint a férfiak által működtetett üzletek (Jungbauer-Gans–Preisendörfer 1992).

Összegzőként megjegyezhetjük, hogy a nemzetközi szakirodalomból kirajzolódó kép szerint a vállalkozások elterjedésével bővülnek a nők lehetőségei a keresőtevékenységben való részvételre, azonban a társadalmi–gazdasági munka-

megosztásban folyamatosan kialakult helyzetük főbb (hátrányos) jellemzőit tovább örökítik a vállalkozások alapítása során is.

A fentiekben ismertetett nyugat-európai és észak-amerikai kutatások eredményei alapján a következő feltevéseket fogalmazhatjuk meg:

1. A vállalkozóvá válás motivációi között a nők esetében a munkanélküliségtől való félelem, illetve általában a külső kényszer lényegesen gyakoribb, mint a férfiaknál. A férfiakénál alacsonyabb női munkanélküliségi rátát tehát részben a női vállalkozók magas aránya magyarázza.

2. A vállalkozás megteremti a családi és munkafeladatok kombinálásának lehetőségét, várakozásunk szerint nem találunk eltérést a férfi és a női vállalkozók családi állapota között. (Ezzel szemben feltűnő lesz az eltérés a női menedzserekhez viszonyítva.) A vállalkozók családi hátterét vizsgálva arra is számíthatunk, hogy felismerhetővé válik egyfajta családi stratégia. Várakozásunk szerint a házastársak közül a férjeknél gyakrabban vállalkozók a feleségek, vagy legalábbis a „nők nevén van” a vállalkozás, mivel a férfiaknak – a nemek eltérő munkaerőpiaci helyzetéből eredeztethetően – általában jobban fizetett, előnyösebb munkahelyi pozíciójuk van, amelyet nem adnak fel.

3. A férfiak és a nők a foglalkozások nemek szerinti szegregációjának megfelelően „választanak” vállalkozói területet: a nők a „tradicionális”, a férfiak a „modern” területeken vállalkoznak.

4. A női vállalkozók a férfiakhoz képest gyakrabban egyéni vállalkozók és önfoglalkoztatók, illetve ha van is alkalmazottjuk, kevesebb a foglalkoztatottak átlagos száma.

5. Amennyiben a fenti strukturális tényezők és eltérések igazolhatók, ezek következményeként azzal számolhatunk, hogy a női vállalkozók kevesebb pénzt keresnek, mint a férfiak. A női vállalkozások bevétele és nyeresége átlagosan alacsonyabb, mint a férfiak által vezetett vállalkozásoké.

A mai magyar vállalkozók nemek szerinti megoszlásának jellegzetességei¹

Magyarországon olyan jelentős arányt képviselnek a nők a vállalkozók csoportján belül, amelyet Európa többi részén nem figyelhetünk meg. Különösen feltűnő az a tendencia, miszerint az újabban, tehát 1990-től alapított vállalkozások tulajdonosai között tovább emelkedett a női vállalkozók aránya, és már túllépte a 40 százalékot (lásd 2. táblázat). Ugyanakkor nagymértékű fluktuációval számolhatunk a vállalkozói körben.

2. táblázat

Férfiak és nők aránya a vállalkozók között (százalék)

	férfiak	nők	összesen
1990 előtt alapított vállalkozások	70,7	29,3	100,0
1990-től alapított vállalkozások	58,9	41,1	100,0

A vállalkozás mint a munkanélküliség elkerülésének útja

Adataink nem támasztották alá azt a feltevést, hogy a vállalkozás a nők számára kifejezetten a munkanélkülivé, illetve redundánssá (feleslegessé) válás alternatíváját jelentené.² Valójában csak nagyon kevesen lettek amiatt vállalkozók, mert munkanélküliek voltak, vagy mert fenyegette őket a munkanélkülivé válás.

A vállalkozásba kezdés elhatározásakor mindkét nem esetében hasonló fontosságú volt az anyagi szempont: minden negyedik vállalkozó azt válaszolta, hogy nem tudott volna megélni másképp. Nincs különbség a második leggyakoribb indok tekintetében sem, amely szerint adódott egy váratlan lehetőség. (A helyzet érdekessége, hogy míg a nőknél a megélhetési szempont került az első helyre, addig a férfiaknál a pozitív késztetés volt a leggyakoribb.)

Az okokat külső kényszerként, illetve pozitív késztetésként csoportosítva az adatok korábbi elemzői már rámutattak arra, hogy a vállalkozók tetemes része külső körülményre hivatkozva indokolta a vállalkozóvá válást (Czakó et al. 1994: 33).

Összességében elvethetjük a külső tényezők általi fenyegetettségre mint meghatározó motívumra vonatkozó feltevést, mivel csak minden negyedik válaszadó jelölte ezt meg indokként, így az említett másik két ok a domináns. A munkanélküliség veszélye mint vállalkozási indíték nem mutat férfiakra, illetve nőkre jellemző sajátosságokat, bár az figyelemre méltó, hogy a férfiak gyakrabban említettek pozitív döntéseket (lásd 3. táblázat).

3. táblázat

A vállalkozás létrehozásának oka (a válaszok százalékában)

	férfiak	nők	összesen
pozitív döntés	52,4	45,1	49,7
kényszer	21,5	26,2	23,3
megélhetés	26,1	28,7	27,0
összesen	100,0	100,0	100,0

Az előzőekben a női vállalkozók arányának növekedése kapcsán már említettük: az 1990-es esztendő fontos korszakhatár, és az egész elemzés során ez az egyik legfontosabb magyarázó dimenzió. A pozitív és negatív késztetés szempontjából a férfi

vállalkozóknál jellegzetes időbeli elmozdulás tapasztalható: míg az 1990 előtt vállalkozóvá vált férfiak 60 százaléka „önként”, azaz pozitív döntés eredményeként kezdett vállalkozásba, 1990-től kezdődően jelentősen megnőtt – 12-ről 27 százalékra – a külső kényszer hatására vállalkozók aránya. Másrészt azt látjuk, hogy a nők mindig is gyakrabban vállalkoztak külső kényszer hatására: az 1990 előtti vállalkozók 18, az 1990 utániak 29 százaléka.

Az adatokból egyértelműen kitűnik a magyar vállalkozásoknak az a sajátossága, hogy a vállalkozók igen nagy arányban nem főállásban, hanem csak kiegészítő vagy melléktevékenységként működtetik. Ezek alapján képeztük az ún. vállalkozói típusokat: főállású vállalkozó, mellékállású vállalkozó, nyugdíjas vállalkozó, illetve a mintába került alkalmazottak.

Mindkét nem esetében szoros statisztikai kapcsolat áll fenn a vállalkozás indoka és a vállalkozói típus között. A pozitív indítékok hatására vállalkozók lényegesen felülreprezentáltak a mellékállású vállalkozók körében (lásd 4. táblázat). Azt láthatjuk, hogy a mai magyar vállalkozásokat nem annyira az önfoglalkoztatás jellemzi, inkább a kiegészítő jelleg dominál. Egyelőre nyitott kérdés, hogy ezek a vállalkozások azért működnek-e, hogy kiegészítő keresetet (esetleg adóleírási lehetőséget) biztosítsanak, míg az alkalmazotti lét jelenti a biztonságot, a tartalékot.

Különösen a nőkre jellemző, hogy nem főállású, hanem mellékállású vállalkozói státuszt foglalnak el. A férfiak 41 és a nők 45 százalékának van egyéb munkája, illetve jövedelme. A pozitív tényezők hatására vállalkozók mindössze 63 százaléka teljes állású vállalkozó a férfiak, és még ennél is kevesebb, 51 százalék a nők esetében. A külső kényszer, fenyegetettség hatására vállalkozók körében ezzel szemben 82–90 százalék teljes állásban vállalkozik. Ez alátámasztja azt a tényt, hogy nekik tényleg nem volt más lehetőségük, míg a pozitív döntés hatására vállalkozók esetében a „több lábon állás” a jellemző stratégia. A megélhetés biztosítása érdekében vállalkozóknál is a kiegészítő jelleg dominál, alig több mint 50 százalékuk vállalkozik főállásban.

Sajátos összefüggés van tehát az indítékok és a megvalósulási mód között. A pozitív indítékok, illetve a megélhetési gondok következtében vállalkozók kb. 30 százaléka mellékállásban vállalkozik, viszont akik negatív, elodázhatatlan kényszerítő tényezők miatt vágtak a vállalkozásba, azok az átlagosnál sokkal gyakrabban főállású vállalkozók, tehát csak erre a jövedelemforrásra hagyatkoznak. A nyugdíjas vállalkozók körében igen gyakori indok a megélhetés biztosítása.

4. táblázat

Vállalkozói típusok és indítékok (százalék)

	nők			férfiak			minta átlaga
	kényszer	pozitív döntés	megélhetés	kényszer	pozitív döntés	megélhetés	
főállású	82,3	50,8	53,4	90,0	63,1	58,1	62,9
mellékállású	10,7	36,1	29,1	4,6	27,2	29,7	25,9
nyugdíjas	2,7	9,8	14,3	3,4	5,1	9,2	7,3
alkalmazott	4,3	3,3	3,2	2,0	4,6	3,0	3,9
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A vállalkozói típusok tekintetében is a vállalkozás „kora” jelenti a fő választóvonalat: az 1990 előtt létrehozott vállalkozásoknak még 2/3-a főállású vállalkozást jelentett, és a mellékállású vállalkozás 1990-től terjedt el széles körben (lásd 5. táblázat). Az 1990 óta létrejött vállalkozások különösen a nők esetében módosították ezeket az arányokat: az „új” női vállalkozások 36 százaléka mellékállást jelent. Emellett nagymértékben csökkent a nyugdíj mellett vállalkozó nők aránya.

5. táblázat

Vállalkozói típusok a vállalkozás alapításának időpontja szerint (százalék)

	nők		férfiak		minta átlaga
	–1989	1990–	–1989	1990–	
főállású	66,4	54,2	69,7	64,5	62,9
mellékállású	9,9	35,6	16,8	27,5	25,9
nyugdíjas	21,1	5,2	11,9	3,4	7,3
alkalmazott	2,6	5,0	1,6	4,6	3,9
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A család és a munka összeegyeztetése

A családi állapot tekintetében nem igazolódtak azok a várakozásaink, hogy a vállalkozás segíteni fogja a nőket a keresőmunka és a családi élet összehangolásában. Akárcsak a női gazdasági vezetők esetében, itt is jelentős eltéréseket találtunk a férfiak és a nők családi állapotában (lásd 6. táblázat). Míg a férfi vállalkozók 86 százaléka házas, addig a nőknek csak 73 százaléka van férjénél, ezzel szemben arányuk az elváltak körében lényegesen magasabb. A vállalkozások tehát nem teremthették meg a nők számára annak lehetőségét, hogy – a férfiakhoz hasonlóan – harmonizálják a családi élet és a keresőtevékenység feladatait.

6. táblázat

A vállalkozók és menedzserek családi állapota (százalék)³

	vállalkozók		menedzserek	
	nők	férfiak	nők	férfiak
nőtlen, hajadon	12,6	7,6	5,8	4,4
házas, férjezett	72,9	86,4	70,6	89,6
elvált	11,5	5,4	21,6	6,0
özvegy	3,0	0,4	2,0	–
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A férfiak esetében nincs összefüggés a családi állapot és a vállalkozói típus között, azaz a családi állapotuk nem befolyásolja, hogy milyen formában vállalkoznak, ezzel szemben a nők esetében szignifikáns kapcsolat áll fenn a két változó között (lásd 7. táblázat).

Érdekes módon nem azok a nők dolgoznak főállású vállalkozóként, egyszerűen csak nagy időbeli és szellemi leterheltség alatt, akiknek ezt a családi állapota úgy mond lehetővé tenné, azaz hajadonok vagy elváltak. Az átlagosnál lényegesen gyakoribb a férjezett főállású vállalkozó, míg a mellékállású vállalkozók körében felülreprezentáltak a hajadonok, a nyugdíjas vállalkozók között pedig az özvegyek aránya magas.

7. táblázat

A női vállalkozók családi állapota és vállalkozói típusa (százalék)

	főállású	mellékállású	nyugdíjas	alkalmazott
hajadon	10,1	18,7	3,0	26,1
férjezett	75,5	70,1	70,8	60,7
elvált	12,8	11,2	6,3	7,3
özvegy	1,6	–	19,9	5,9
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A családi állapot vizsgálatakor fontos utalni az életciklus-hatásra, mivel a női vállalkozók átlagosan „fiatalabbak” férfi kollégáiknál, azaz nagyobb részük található a fiatalabb, kisebb részük az idősebb korcsoportokban. A fiatalabb női vállalkozók nagyobb aránya azzal is összefügg, hogy az újonnan alapított vállalkozásokban a korábbinál több a nő.

Az „új” női vállalkozásokban lényegesen több a hajadon, a korábbi 3 százalékkal szemben 15 százalék. Ezzel párhuzamosan csökkent az özvegy nők aránya, annak következtében hogy kisebb lett (21-ről 5%-ra csökkent) a nyugdíjas vállalkozók ará-

nya. A férfiak esetében nincs különbség az „új” és „rég” vállalkozók családi állapota között. Nincs összefüggés a családiállapot-változó és aközött, hogy egyéni vagy társas vállalkozásról van-e szó.

A férfiakra nehezedő anyagi és társadalmi nyomást, a kenyérkereső és családfenntartó szerep jelentőségét bizonyítja a családi állapotnak és a vállalkozás indokának együttes elemzése (lásd 8. táblázat). A nőtlen férfiak indokolták a leggyakrabban pozitív motívummal a vállalkozás elindítását, a házasság nélküli férfiaknál kisebb arányú a kedvező motiváció, körükben magas a megélhetésért vállalkozók aránya, de az igazi negatív nyomás az elváltakra nehezedik, akik leggyakrabban a külső kényszert jelölték meg a vállalkozásalapítás indokául. (Az özvegy férfiakat a kis esetszám miatt kihagytuk a táblázatból.)

8. táblázat

A férfi vállalkozók családi állapota és vállalkozási motivációja közötti összefüggés (százalék)

	nőtlen	házasság	elvált	férfi minta átlaga
kényszer	18,5	19,9	50,5	21,5
pozitív döntés	66,5	52,2	35,5	52,4
megélhetés	15,0	27,9	14,0	26,1
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A férfi vállalkozók házastársainak legnagyobb része érettségivel rendelkezik, foglalkozásukat tekintve leggyakrabban ügyintézők, illetve ügyviteli alkalmazottak. A férjek körében ezzel szemben a diplomások dominálnak (29%), és magas a vezetők aránya (27%), emellett sok a szakmunkás.

A házasság nélküli férfiak csaknem 1/3-a él olyan háztartásban, ahol jelenleg a feleség is vállalkozó (27%-a), illetve az volt egy korábbi életszakaszában (5%). A férjes asszonyok fele él olyan családban, ahol a férj jelenleg vállalkozó (36%), vagy korábban volt az (13%). Összességében tehát a nők sokkal inkább vállalkozásbarát környezetben élnek, gyakoribb, hogy a családban más is vállalkozik. Ennek alapján tehát részben elvethető az a feltevés, hogy a nők a család vállalkozói, míg a férfiak stabil alkalmazotti státusszal rendelkeznek.

A férfi és női vállalkozási területek elkülönülése

Választásunknak megfelelően jelentős statisztikai eltérést találhatunk a nemek között abban a tekintetben, hogy milyen vállalkozási területet, illetve formát választottak. A férfiak között a legtöbb a kisiparos, feleannyi a kiskereskedő. A nőknél éppen fordított a két terület aránya. (Mindkét nem esetében ez összességében a válaszok 60%-át alkotja.) A harmadik leggyakrabban választott terület a szellemi önálló tevé-

kenység, ahol a nők 23 százaléka és a férfiak 19 százaléka dolgozik (lásd 9. táblázat).

9. táblázat

Vállalkozási forma nemek szerint (százalék)

	férfiak	nők	minta átlaga
kisiparos	38,4	21,8	32,2
kiskereskedő	20,8	38,2	27,3
szellemi önálló	18,2	24,6	20,6
kissszövetkezet	1,0	0,2	0,6
kft.	10,4	5,8	8,8
bt.	8,4	6,6	7,7
gmk.	2,0	1,4	1,8
egyéb	0,8	1,4	1,0
összesen	100,0	100,0	100,0

Nemcsak a nőkről mondhatjuk el tehát, hogy leggyakrabban tradicionálisan „női” vállalkozási területet választottak, olyat, amely már a korábbi gazdasági szereposztásból következően is jellemző volt rájuk, hanem a férfiak közül is a legtöbben tradicionálisan „férfias” területen, a kisiparban vállalkoztak. Nem igaz véleményünk szerint az a sztereotip dichotómia, amely szerint a tradicionalitás női, a modernitás, az innováció férfi princípium. Éppen ezt a női tradicionalitást kérdőjelezi meg azok az adatok, amelyek a nők magas arányát mutatják a szellemi önállók körében.

A férfiak és a nők esetében egyaránt szoros a kapcsolat a vállalkozási forma és a vállalkozói típusok között. Ez azt jelenti, hogy a kisiparosok, illetve a kissszövetkezet-, kft.-tulajdonosok között felülreprezentáltak a főállásban vállalkozók, míg a szellemi önállók között a mellékállású vállalkozók vannak többségben, a nők esetében elérik a csoport 55 százalékát.

A vállalkozási forma és a vállalkozás indítéka különösen a férfiak esetében mutat sajátos összefüggést. A magasabban iskolázott vállalkozóknál egyre nő a pozitív indítékok szerepe, a szellemi önállóknál és a kft. működtetőinél a legfontosabb, míg a külső kényszer a betéti társaságok létrehozóinál erőteljes, a kisiparosok körében pedig a megélhetési gondokkal küzdők voltak felülreprezentáltak. Érdekes módon a női szellemi önállók körében is fontos szerepet játszottak a megélhetési problémák. Úgy tűnik, hogy a szellemi önálló tevékenységet folytató női vállalkozók jelentős része anyagi okok miatt vállalkozott, és, mint láthattuk, igen gyakran mellékállásként működteti a vállalkozását.

A választott vállalkozási forma nemcsak nemek szerinti jellegzetességeket mutat, hanem néhány időbeli eltolódást is (lásd 10. táblázat). Az 1990 óta alapított vállalkozások között lényegesen megnőtt a társas vállalkozások súlya – a kft.-k aránya 3,7-ről 14 százalékra, a betéti társaságoké 2,8-ról 11,4 százalékra –, ezzel párhuzamo-

san felére csökkent a kisiparosok csoporton belüli aránya. Emellett feltűnő, hogy míg 1990 előtt a nők egyértelműen a kiskereskedelmet preferálták, az újabban létrehozott női vállalkozások profilja tágabb, és ez főleg a szellemi önállók arányának megduplázódására vezethető vissza. A férfiak esetében felére csökkent a kisiparosok aránya, és megduplázódott a kiskereskedőké, illetve számottevően nőtt a különböző társas vállalkozások aránya.

10. táblázat

Vállalkozási forma az újabb és a régebbi vállalkozásoknál (százalék)

	nők		férfiak	
	–1989	1990–	–1989	1990–
kisiparos	27,2	20,1	57,5	28,1
kiskereskedő	48,3	34,9	11,5	25,8
szellemi önálló	14,9	27,6	18,9	17,8
kisszövetkezet	0,3	0,1	1,1	0,8
kft.	3,2	6,8	3,7	14,0
bt.	2,0	8,1	2,8	11,4
gmk.	2,5	1,0	3,1	1,4
egyéb	1,7	1,3	1,0	0,3
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Jellegzetes eltérés tapasztalható abból a szempontból, hogy mely vállalkozási területen milyen iskolai végzettségű egyének jelennek meg. A szakmunkásképzőt végzett férfiak a kisiparosságot preferálják, ők teszik ki a csoport 44 százalékát. A szellemi önállók területén ezzel szemben a diplomások dominálnak, akik a társasvállalkozások közül a kft.-t részesítik előnyben.

A vállalkozási formák megváltozása mögött ott rejlik a vállalkozók végzettség szerinti összetételének változása: az utóbbi időszakban csökkent a szakközépiskolát végzettek és megnőtt a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya, ami egyre inkább azt mutatja, hogy túlnyomórészt a magasabb iskolai végzettségűeknek van esélyük a vállalkozóvá válásra (lásd 11. táblázat).

11. táblázat
Régebbi és újabb vállalkozók iskolai végzettsége (százalék)

iskolai végzettség	nők		férfiak	
	–1989	1990–	–1989	1990–
kevesebb 8 osztálynál	1,8	0,6	1,6	0,5
8 osztály	7,5	4,8	7,7	6,5
polgári iskola	2,4	0,1	0,1	0,9
szakmunkásképző	29,7	19,1	33,6	24,2
érettségi	41,2	47,5	34,5	35,0
felsőfokú	17,4	27,9	22,6	32,9
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Foglalkoztatás és önfoglalkoztatás

A nők kisebb része vesz részt társas vállalkozásban, arányuk itt 28 százalék, míg az egyéni vállalkozók körében több mint 40 százalék. A női vállalkozók 15 százaléka, a férfiak 23 százaléka társas vállalkozó. Arra a kérdésre, hogy a vállalkozó jelenleg milyen formában tulajdonosa a vállalkozásnak, a teljes minta 80 százaléka azt válaszolta, hogy egyszemélyi tulajdonos, ennél jóval kevesebben vannak a közreműködő társtulajdonosok. Ez egyszersmind megerősíti azt a tényt, hogy a mai magyar kisvállalkozások többnyire egyszemélyi tulajdonban vannak, továbbá jellemzően önfoglalkoztatók.

A férfi vállalkozók 41, a nők 44 százaléka jelezte, hogy van más jövedelme, illetve munkája is a vállalkozáson kívül. A társas vállalkozóknál mindkét nem esetében alacsonyabb, bő 1/3-os ez az arány. Az 1990 óta létrehozott vállalkozások tulajdonosai körében terjedt el jobban ez a megoldás, elsősorban az ún. szellemi önállóknál. A férfiak esetében a szellemi önállók 69 százaléka(!) rendelkezett, ezzel szemben a kisiparosok 70 százaléka nem rendelkezett más munkával. Mint erre már korábban utaltunk, a női szellemi önálló vállalkozók 79 százalékának volt más munkája.

A férfiak esetében elsősorban azokat jellemzi a vállalkozáson kívüli jövedelemszerzés, akik a megélhetés biztosítása érdekében vállalkoznak – más szóval a vállalkozást jövedelemkiegészítő tevékenységként folytatják. A nőknél éppen ellenkezőleg, a pozitív indítekből vállalkozók körében a legmagasabb a más munkát is folytatók aránya.

Hol dolgoznak még a magyar mellékállású vállalkozók? A férfiak legnagyobb része (30%) állami vállalatnál, szövetkezetnél, míg a nők hasonló arányban költségvetési szervezeteknél. További jellegzetes különbség a két nem között, hogy a férfiak jelentős része (23%) másik vállalkozásnál dolgozik, míg a nők közül sokan nyugdíjasok (21%). Itt azonban újra szükséges az időbeli bontás: az 1990 előtt alapított vállalkozásoknál a nyugdíjasok aránya volt a meghatározó (a férfiak 1/3-a, a nők 61%-a), az 1990 óta vállalkozók között már jóval kevesebb a nyugdíjas.

Miként jeleztük, a vállalkozások többsége egyszemélyi tulajdonban van, és mint látni fogjuk, nagyon kis mértékben foglalkoztatnak másokat. A vállalkozások 29 százalékánál nincsenek alkalmazottak, további 47 százalék egy alkalmazottal rendelkezik, és mindössze 4 százalékuk van tíznél több alkalmazottja.

Mindkét nem esetében szignifikáns statisztikai kapcsolatot találunk a vállalkozási forma és a foglalkoztatottak létszáma között: az egyéni vállalkozók, különösen a kisiparosok többnyire legfeljebb egy embert foglalkoztatnak (lásd 12. táblázat). A szellemi önállók esetében a foglalkoztatottak nélkül működő vállalkozások aránya 47 százalék (férfiak), illetve 51 százalék (nők). Főleg azokra a férfi vállalkozókra jellemző az önfoglalkoztatás, akik a megélhetés biztosítása érdekében vállalkoztak, míg a pozitív motiváció, illetve külső kényszer következtében vállalkozóknál magasabb az átlagos foglalkoztatott létszám.

A nők esetében nem ugyanaz a helyzet, mivel a pozitív döntés következtében vállalkozók jelentős része mellékstátuszú, és alkalmazott nélkül dolgozik.

12. táblázat

Foglalkoztatottak száma a vállalkozás indítéka szerint (százalék)

	nők			férfiak			minta átlaga
	kényszer	pozitív döntés	megélhetés	kényszer	pozitív döntés	megélhetés	
0	22,7	34,7	31,4	13,8	25,3	48,5	29,8
1	61,3	36,6	60,4	53,2	44,8	39,1	46,7
2–10	12,5	25,7	4,4	24,6	25,3	11,6	18,9
11–	3,5	3,0	3,8	8,4	4,6	0,8	4,1
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az időbeli elmozdulást illetően azt figyelhetjük meg, hogy mindkét nemnél – de különösen a nőknél – nőtt a foglalkoztatottak nélkül dolgozók, illetve a 2-nél több főt foglalkoztatók aránya. A növekedéseket az egy főt foglalkoztatók aránycsökkenése kompenzálta: a férfiaknál 54-ről 40 százalékra, a nőknél 69-ről 43 százalékra.

A társas vállalkozások közül a kft.-ben alkalmaznak legtöbb embert, azonban itt is csak minden negyedikben van tíznél több alkalmazott.

Jövedelmi különbségek

Jövedelem tekintetében két szempontot vizsgálhatunk: egyrészt a bevallott bevételt, illetve nyereséget, másrészt azt, hogy a jövedelmek mekkora hányada származik a vállalkozásból, illetve más forrásból.

Annak következtében is, hogy a nők nagyobb része mellékállású vállalkozó, mint a férfiaké, jövedelmük 59 százaléka származik a vállalkozásból, szemben a férfiak esetében tapasztalható 65 százalékkal. A férfiak és nők közötti különbség az egyéni vállalkozók esetében jelentős, a társas vállalkozók mindkét nemnél bő 2/3 részben szerzik jövedelmüket ezen vállalkozásukból.

A főállású férfi és női vállalkozók jövedelmének több mint 80 százaléka származik a vállalkozásból, a mellékállásúaknál ez az arány 20–23 százalék, a nyugdíjas férfi vállalkozóknál 40, a nőknél 26 százalék. Annak következtében, hogy 1990 óta számottevően megnőtt a mellékállásban vállalkozók aránya, az 1990 előtt létrehozott vállalkozásokban nagyobb hányadot, átlagosan 70 százalékot tesz ki az itt elérhető jövedelem, míg az újabb vállalkozásoknál ez 60 százalék, és gyakorlatilag független a vállalkozó nemétől.

A vállalkozás mellett a másik fontos jövedelemforrás az alkalmazotti munkaviszony. Munkaviszonyból származik a nők jövedelmének 21, a férfiakénak 17 százaléka. Különösen gyakori jövedelemforrás ez az egyéni vállalkozók esetében, bár a társas vállalkozóknál is 13 százalékos ez az arány. A mellékállású vállalkozók esetében a legnagyobb, 62 százalék a munkahelyi jövedelem aránya.

A nemek szerinti különbségektől függetlenül az a meghatározó, hogy ki melyik vállalkozói típushoz tartozik, ennek következményeként láthatjuk azt is, hogy az újabb vállalkozók nagyobb mértékben építenek munkahelyi bevételeikre, mint a régebbi vállalkozók.

Az 1992-es bevételi adatok alapján láthatóvá vált, hogy a női vállalkozók esetében sokkal kisebb bruttó bevétellel lehetett kalkulálni: a férfiak átlagban 7 millió Ft-os, a nők mindössze 2 millió Ft-os bevételeket jelöltek meg. A nemek szerinti különbség mellett lényeges szerep jut a vállalkozási formának, a jelzett különbséget részben ez is magyarázhatja: a társas vállalkozásokban nyolcszor akkora bevételt jelöltek meg a kérdezettek, mint az egyéni vállalkozásokban (lásd 13. táblázat).

13. táblázat

Bevétel 1992-ben a vállalkozási forma szerint (ezer Ft)

	nő	férfi	összesen
egyéni	568	3 438	2 260
társas	11 513	19 473	17 259

A vállalkozás indítéka alapján csoportosított adatokból kiderül, hogy átlagosan azok a férfiak érték el a legnagyobb bruttó bevételt, akik valamilyen negatív kényszer hatására vállalkoztak, míg azok, akik a megélhetés biztosítása érdekében vágtak vállalkozásba, ebből a szempontból nem tekinthetők eredményesnek, bár ebben kétségtelenül közrejátszik az, hogy mellékfoglalkozásként vállalkoztak.

Érdekes jelenség, hogy az 1990 óta vállalkozó férfiak nagyobb bevételt értek el, mint az 1990 előttiak (lásd 14. táblázat), ebben szerepe van annak, hogy a társas vállalkozások aránya megnövekedett. A nők esetében meglepő módon éppen ellentétes tendencia érvényes: az 1989 előtti vállalkozások nagyobb bevételeket értek el, mint az újabbak – emögött a mellékállású vállalkozók különösen nagyarányú növekedése húzódik meg.

14. táblázat

Bevétel 1992-ben a vállalkozás alapítási időpontja szerint (ezer Ft)

	nő	férfi	összesen
–1989	3540	6009	5310
1990–	1609	7609	5007

A vállalkozások által elért bevételek legvilágosabban egyrészt nemek, másrészt az ún. vállalkozói típusok mentén válnak szét (lásd 15. táblázat). A nyugdíjas vállalkozások bevétele a legkisebb, és ettől a típustól eltekintve mindenhol szembőlő a nők „lemaradása”, különösen feltűnő ez a mellékállásúaknál. A legnagyobb árbevételt a főállásban vállalkozó férfiak érték el.

15. táblázat

Bevétel 1992-ben a vállalkozói típusok szerint (ezer Ft)

	nő	férfi	összesen
főállású	1914	6622	5025
mellékállású	231	3025	1725
nyugdíjas	896	816	853

Az eredményesség tekintetében a vállalkozások 37 százaléka volt nyereséges, 18 százaléka veszteséges, és igen nagy, 45 százalék a nullszaldósok aránya, ilyen a női vállalkozásoknak nagyobb része. A férfiak többen vannak mind a nyereséges, mind a veszteséges csoportban.

Fontos kapcsolatot találhatunk az alapítás időpontja és az eredményesség között mindkét nem szempontjából (lásd 16. táblázat). Adataink azt mutatják, hogy a régebben alapított vállalkozások gyakrabban nyereségesek, míg az 1990 óta létrehozott vállalkozások a nullszaldósok között szerepelnek a leggyakrabban, és a férfiak körében egyértelműen megnőtt a veszteséges vállalkozások aránya.

16. táblázat

Az elért eredmény és a vállalkozás alapítási időpontja közötti kapcsolat (százalék)

	nők		férfiak		minta átlaga
	-1989	1990-	-1989	1990-	
nullszaldós	33,5	54,3	33,7	47,0	45,0
nyereséges	52,4	30,1	54,5	29,4	37,1
veszteséges	14,1	15,6	11,8	23,6	17,9
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A nők esetében nem egyértelmű a kapcsolat a vállalkozási indítékok és az eredményesség között, a férfiaknál azonban határozottan felismerhető az a tendencia, hogy azoknak van a legkisebb esélyük nyereséges vállalkozások működtetésére, akik külső kényszer hatására vágtak bele vállalkozásukba (lásd 17. táblázat).

17. táblázat

Férfi vállalkozók eredményessége vállalkozási indíték alapján (százalék)

	kényszer	pozitív döntés	megélhetés	minta átlaga
nullszaldós	57,3	39,2	32,9	41,5
nyereséges	20,5	42,2	47,4	38,9
veszteséges	22,1	18,5	19,7	19,6
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A vállalkozói típus nem befolyásolja döntően az eredményességet, bár a nyugdíjas vállalkozások nagy része – a férfiaknál 48, nőknél 60 százalék – nyereségesen működött, míg a veszteségesek igen gyakran a mellékfoglalkozásúak közül kerülnek ki.

Összegzés

Első feltevésünk, amely szerint a női munkanélküliség kisebb arányát részben a nők viszonylag magas vállalkozási kedve magyarázza, nem bizonyított. A munkanélküliségtől való félelem mindkét nemnél aránylag csekély szerepet játszott a vállalkozóvá válásban, bár a nők gyakrabban vállalkoztak külső kényszer hatására, mint a férfiak. Emellett a férfiak körében is megnőtt a kényszer hatására vállalkozók aránya az újabban alapított vállalkozások között.

A vállalkozási indíték mindkét nem esetében nagymértékben meghatározza a vállalkozói típusokat. A pozitív ok, illetve megélhetési gond miatt vállalkozók között aránylag csekély a főállású és magas a mellékállású vállalkozók aránya, míg a külső fenyegetettség többnyire főállású vállalkozói státuszt eredményezett. Az új vállalko-

zások esetében különösen a nők között növekedett nagymértékben a mellékállásúak, illetve csökkent a főállásúak aránya.

A családi állapot elemzéséből kitűnik, hogy a vizsgált minta esetében a vállalkozások nem teremtették meg a nők számára a munka és a családi élet harmonizálásának lehetőségét: a férfiakhoz képest alacsonyabb a házasságban élők és magasabb az elváltak aránya. Meglepő módon a főállású vállalkozók között vannak legtöbben házasságban élők, míg a mellékállásúak között igen gyakoriak a hajadonok. Különösen az „új” vállalkozások esetében sok a hajadon, és ugyanitt az ún. nyugdíjas vállalkozók számának csökkenése miatt elenyésző az özvegyek aránya.

A férfiakra nehezedő társadalmi nyomást véltük felfedezni a vállalkozási motivációk elemzése során: a nőtlenek esetében leggyakoribb a pozitív döntés, a házasság férfiaknál fontos ok a megélhetés biztosítása, az elváltak esetében pedig a külső kényszer volt meghatározó.

Nem tűnik bizonyítottnak az az általános vélekedés, miszerint azért ilyen magas a nők aránya a vállalkozók között, mivel a „nők nevén fut a vállalkozás”, ugyanis a házastárs foglalkozásának elemzéséből kitűnik, hogy a férfiak lényegesen nagyobb arányban vállalkoznak, mint a feleségek.

Nagy eltérés tapasztalható nemek szerint a vállalkozási területek megválasztásában: a férfiaknál a kisiparosok, a nőknél a kiskereskedők a leggyakoribbak, közvetlenül utánuk számottevő csoportot alkotnak a szellemi önállók. (Jellegzetes időbeli elmozdulásokra figyelhettünk fel az elemzés során.) Nálunk tehát nem érvényes az a nyugat-európai tapasztalat, hogy a nők a tradicionális, a férfiak a modern területekre orientálódnak, mindkét nem tradicionális „a maga módján”. A nők magas részvétele a szellemi önállók között munkaerőpiaci folyamatok következményeinek tekinthető, a női munkaerő is egyre jobban képzett, a vállalkozóvá válás nem mint a háziasszonyi szerep alternatívája jelent meg, hanem mint magas szakmai tudást és felkészültséget igénylő feladat.

Bizonyítottnak tekinthetjük, hogy a nők által létrehozott vállalkozások mérete és jelentősége kisebb, mint a férfiak által létrehozottaké. A nők alulreprezentáltak a társasvállalkozók között. Különösen a nők közül jelezték sokan, hogy más jövedelemmel, munkával is rendelkeznek, illetve nyugdíjasok, még többen az 1990 óta létrehozott vállalkozások esetében. Általában véve is kicsik a magyar vállalkozások, többnyire önfoglalkoztatók vagy legfeljebb egy főt foglalkoztatnak.

A nőknek a férfiakénál lényegesen kisebb a vállalkozásból származó bevételük, illetve jövedelmük. Ez több okra is visszavezethető: egyik legfontosabb indok a mellékállású női vállalkozók magas aránya, másik a vállalkozási területeken tapasztalható eltérés, illetve az, hogy a nők a társas vállalkozásban alulreprezentáltak.

A kényszer miatt vállalkozó férfiaknak van a legkisebb esélye a vállalkozás nyereséges működtetésére. Mindkét nem esetében lecsökkent az 1990 óta létrehozott vállalkozások között a nyereségesek aránya, és megnőtt azoké, akik sem nyereséget, sem veszteséget nem könyvelhettek el.

Jegyzetek

- ¹ A következő elemzés az 1993 őszén Czakó Ágnes és Kuczi Tibor által vezetett, kisvállalkozókra vonatkozó adatfelvétel eredményein alapul. A kérdésekre 1679 fő válaszolt. A kutatásról lásd bővebben Czakó et al. 1994.
- ² A vállalkozóvá válás indítékai között csak az első említést dolgoztam fel, ezért tapasztalható némi eltérés a Czakó et al. (1994) által közöltekhez képest.
- ³ Az adatok forrása az 1993-ban végzett, Lengyel György által vezetett reprezentatív adatfelvétel, amely a gazdasági elitre vonatkozott.

Felhasznált irodalom

- Alimo-Metcalf, Beverly–Colleen Wedderburn-Tate 1993. *Women in Business and Management – The United Kingdom*. In: Davidson–Cooper (eds.) 1993.
- Allen, Sheila–Carole Truman (eds.) 1993 *Women in Business – Perspectives on Women Entrepreneurs*. London: Routledge
- Czakó Ágnes–Kuczi Tibor–Lengyel György–Vajda Ágnes 1994. *Vállalkozások és vállalkozók, 1993*. Budapest: KSH
- Davidson, M. J.–C. L. Cooper (eds.) 1993. *European Women in Business and Management*. London: Chapman
- Ferber, Marianne A. 1995. The Study of Economics: A Feminist Critique. In: *The American Economic Review*, (Vol. 85), 2. (May)
- Gábor R. István 1994. Kisvállalkozás Magyarországon – virul vagy satnyul? *Közgazdasági Szemle*, július–augusztus
- Jungbauer-Gans, Monika–Peter Preisendörfer 1992. Frauen in der beruflichen Selbständigkeit – Eine erfolgversprechende Alternative zur abhängigen Beschäftigung? *Zeitschrift für Soziologie*, (Jg. 21) 1 (Februar)
- Kovalainen, Anne 1993. *At the Margins of the Economy: Women's Self-Employment in Finland 1960–1990*. Publications of the Turku School of Economics and Business Administration Series A 9
- Woodward, Alison 1993. *Women in Business and Management – Belgium*. In: Davidson–Cooper (eds.) 1993.